

Yeni Çağatay - Fars lûgati

A. A. Romaskeviç

Mir Ali Şir Nevai'nin edebî eserlerinin tesir ve ehemmiyeti o derece yüksek idi ki Orta Asya'da, İran'da, Türkiye'de ve halta Hindistanda onun dilini ve bu dilde yazılan eserleri tetkik etmek arzusu hiç bir vakit sönmedi. Bilatereddüt diyebiliriz ki artık kullanılmıyan bu dili öğrenmek hususunda islam dünyasının mühim bir kısmında gösterilmekte olan alaka, hiç şübhesiz, Mir Ali Şir Nevai'nin eserleri gibi edebî bir amilin tesiri neticesindedir. Çağatay dilini öğrenmek için mevcut olan ve Mir Ali Şir Nevai'nin ölümünden « 1500 - 905 » kısa bir müddet sonra yazılmağa başlıyan bir sıra eserler lûgatlar ve gramerler - kullanılmıyan bu dile gösterilen yüksek alakanın bir delilidir. Bu alaka ve dikkatin; Çağatay edebiyatını yaratan ve Mir Ali Şir Nevanî gibi büyük bir edibi ön safa geçiren bir millete, gerek teknik ve gerek hars yakınlığını his eden bir muhit dahilinde toplanması tabii idi. İşte biz bunu büyük Moğol, yani Hindistandaki Babürlüler devletinde *Feyzullah han lûgati v. s.*) Türkiyede (*Abuşka lûgati v. s.*) İranda Türk kabilinin hakimiyeti esnasında Afşarlar devri (*Senkûllah lûgati* [1]- *Mirza Meh-dî han* ve aynı müellifin *Mebaniyûllûgat grameri* [2]) ve Kaçarlar devrinde, *Nuhbe lûgati* [3] *Rıza Kulu han v. s.*) görmekteyiz. Kaçar hakimiyeti devrinde İranda Türk halkının medenî tabakalarında bu dile alaka olduğuna işaret eden, ve Çağatay dilini tetkik için mevcut olan, nâdir eserler arasında kronoloji cihetinden son. ve kıymet itibarile ön safta bulunan ve umumiyet üzere mühim bir kısmı bu gibi lûgatlara has olduğu veçhile Mir Ali Şir'in asarı üzere yazılan Fetih Ali han Kaçarlının Fars lûgatidir.

1914 tarihine kadar Avrupa'da bu lûgatin tek bir nüshası bulunuyordu ki, o da, Maçar türkoloji âlimlerinden Jozef Fhúry'ye âitti. Bu âlim, ilk olarak, bu kitaba dâir mâlûmatı «*Macar İlim Akademisi Haberleri* » nde [4]

[1] Ch. Rieu, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London 1888, P. 264 - 266.

[2] Bibliotheca Indica, New Series, No. 1225. The Mabâni, 1 - Lughat ed by Denison Ross. Calcutta 1910.

[3] Melanges Asiatiques, V, P, 528, No. 127

[4] Értekezések A... Nyelv - esszéptudományi asztálya Köréböl, T. 18, k 4 (1903), A. Behdsetül - lûgat izimü csagatáj szótár.

ve « *Keleti Szemle* » [1] de vermiş ve nihayet 23 nisan tarihinde verdiği mâruzada gene bu mevzua temas etmiş, aynı « *Haberler* » in « *Orta Asya Türk dillerini Tetkik Tarihi* » nüshasında çıkmıştı [2].

Bu nâdir kitabın ikinci bir nüshasını ben 5/18/1914 tarihinde Tahranda buldum. Bu lûgat, şimdi, Petrograt üniversitesi kütüphanesindeki İslâm El Yazmaları arasında 1177 numarada mukayyettir. 23/IX/924 feyazanında ehemmiyetsiz surette hasara uğrayan bu yazma, yeni, asri bir cilt içine alınmıştır. Kitabın sıklığı 418 ff, ve ölçüsü 21×31 sm; metin 15 1/2 × 22 1/2 sm. olup beher sahife 17 satırdan ibarettir. Hat, iri nusuttur.

Kâğıdı - Avrupa, kolalı kâğıdı olup kısmı âzamı bir az sararmıştır. İzaha muhtaç olan lûgatler, bap serlevhaları, mukaddemedeki ismi hasların mühim bir kısmı ve Mir Ali Şir'in eserlerini gösteren liste kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Aşağıda da görüleceği gibi gerek kitabın metninde ve gerek haşiyesinde başka bir el ve nesih - talik bir hat ile yapılan bir çok ilaveler ve tashihler bu nüshanın esas kıymetini teşkil etmektedir.

Yazma, dört kısma ayrılır:

I (ff. - 12 r) Muharririn mukaddimesi.

II - (ff. 13 v - 404 r) Çağatay - Fars lûgati

III - (ff. 405 r - 407 v) Senklah muharriri Mirza Mehti han tarafından anlaşılmalı kalan yirmi kelimenin izahı.

IV - (ff. 407 v - 418 r) Mir Ali Şir'in eserlerinde tesadüf edilen Fars kelimelerinin sözlüğü.

İlk kısım - Muharririn mukaddimesi - ve yazma böyle başlamaktadır :

هو الله تعالى

Fihristi Kitabı Lûgâtü Etrâkiye

Fetih Ali bin Kelbâli bin Mürşid Kuli bin Fetih Ali Kaçar Kazvini kullukda mundak arz kılır kim

Bu eserin başlıca alâmetlerinden biri olan başlığı ki muharrir bunu iki defa daha tekrarlıyor (f. 9 v, 13 v), j. Thûry-nin (Behcetül - lûgat) [3] gibi zarif bir isim taşıyan nüshasının başlığına benzemiyor. Kafiye nesir ve

[1] 1904, K. I.

[2] Bu maruzadan; biz, İstanbulda Köprülüzade Fuat beyin riyaseti altında çıkan (*Millî Tettebüler*) mecmuasının ikinci sayısında (*Orta Asya Türkçesi üzerine tetkikler*) serlavhasını taşıyan ve Ragıp Hulusî bey tarafından Macarcadan Türkçeye yapılan tercüme vasıtasıyla haberdar olduk. Gerek bu yazıdan ve gerek J. Thûry-nin verdiği maruzanın tercümesinden istifade etmek imkânını veren Samoyloviç'e medyunum.

[3] O. c. p. 218, 220-222

nazım ile Çağatay dilinde, Nasraddin şahı uzun uzadıya methettikten sonra muharrir kısaca kendi tercümei halinden, Çağatay dilini talim etmesinden ve eserini nasıl tasnif ettiğinden bahsetmektedir.

Fetih Ali ibni Kelbâli ibni Mürşid Kuli ibni Feth Ali Kaçar Kazvini; Safevîlerin Genceden Kazvine göçürdükleri Kaçar kabilesinin Kara koyunlu taifesine mensup idi (F. 263 v). Vatanı ve ikametgâhı Kazvin olup burada malikâneleri vardı (f. 186 r, s. v. چال).

Fetih Ali şahın Saltanat devrinde 1235 hicride «1820» muharrir memuriyetle Azerbaycana tayin olunmuş ve 17 sene Erivanda Veliâht Abbas Mirzaya can ve başla hizmet ederek Türklerle ve Ruslarla olan muharebelere iştirâk etmiştir [1].

Çağatay [2] diline ve Mir Ali Şir'in eserlerine karşı alâka duyan muharrir, boş vakitlerini bu dili öğrenmeğe sarf etmiş ise de, Mir Ali Şirin eserlerini hakkiyle anlayan ve Çağatay dilini derin bilen bir muallimi yoktu. Fakat zannımıza göre, onun böyle bir muallimi daha Erivanda bulunduğu zaman vardığı, o da «Hüccet» tahallüs edilen Mirza Mehmet Erivanlı olup muharrir bu zata muallim ve musannif demekte ve onun müstezadından lûgatine üç parça nakletmektedir [3]. İran-Türkiye muharebeleri ve sulh müzakereleri esnasında muharririn Kars ve hattâ Erzurum şehirlerinde bulunmuş olması muhtemeldir. Çünkü Aras nehrinin kaynakları olan «Bin göller»i gördüğünden bahsediyor [4]. Erivandan avdet ettikten sonra, Fetih Ali şah onu Horasan valisi Şehzade Ali Naki Mirza Rüküddevlenin nezdine gönderdi ve Kaçar kabilesinin Kazvin taifesine mensup ikiyüz gulâma yüz başı olarak tayin etti. Horasanda hizmet ettiği iki sene zarfında, Mir Ali Şir'in edebiyatını çok bilen ve Çağatay lisanına hâkim olan Celayir ve Kelat kabileleri reisi Yalağ Tuş hanı[5] bulmuş ve bu iki senenin mühim bir kısmını ondan tahsilini ikmal ile geçirmişti. Aynı zamanda Horasanda umum işlere bakmak için Fetih Ali şah tarafından gönderilen «نشاط» tahallüs edilen şair, Mirza Abdül-Vehhap İsfahanî Mutemedüdevle bulunuyordu [6]. Arap dilini mükemmel bilen ve edebiyata hakkıy-

[1] Thûry No. 220. Fetih Ali şahın oğlu veliaht ve kaimakam Abbas Mirzanın ser kâtibi idi.

[2] Muharrir her yerdé چغتای demektedir. (ff. 2 v. 3 r. 7 rv. 8 r, 10 rv 11 v, 189 r) چغتای (f.257 r)

[3] (f. 296 v, s. v, قیلماغیل, 306 r, s. v. کونکونکا ve 368 r, s. v. پای.

[4] f. 33 r, s. V ارس. Malum olduğu gibi bu kaynaklar Erzurum cenubunda Mingöl dağı eteklerindedir.

[5] Bu zata dair Riza Kuli hanm Ravzatüs Safasına müracaat: C. IX ff. 151 v, 152 r, 158 v. s. Thûry nushasında bu isim yoktur.

[6] Bu zata dair Rieu- Catalogue of the Persian Mss. p. 722, Supplement No. 188, II.bakılsın.

le vakıf olan bu şair o vaktin çok okumuş bir adamı idi. Yetmiş yaşında, ihtiyar ve zaif olmasına rağmen, büyük Çağatay şairlerinin eserlerine candan alaka duymuş ve Çağatay dilini bilmemeği kendisi için bir noksanlık addederek oda Yalang Tuş handan bu dili öğrenmeğe başlamış ve işlerinin icabı bu zat bulunmadığı zaman bizim muharriri davet ederek onunla Çağatay dilini öğrenmeğe devam etmişti. Fetih Ali hanın dediğine göre « نشاط » bu dilde bir kaç basit gazel ve inşa yazmıştır ki bu yazılar onun asarını ihtiva eden « كنجینه » sine dahil olmuşlardır [1]. Bir müddet sonra, Beyler Han Derecezi ile birlikte bizim muharrir Ahal Tekelerine memuriyetle gönderilmiş ve oranın sofî ve kadılarından dahi bir az bir şeyler öğrenmiştir [2]. Oradan Merv Tekelerine gitmiş, burada Sarıklar ve Salular ile görüşmüştür [3].

Burada dört ay kalmış ve buranın okur ve yazarlarından Çağatay kelimelerini ve manalarını dikkatle tahsile sayetmiştir. Fetih Ali şahın vefatından sonra, Mehmet şahın zamanı saltanatında muharrir, memuriyeti icabı İranın muhtelif eyâletlerini - Azerbaycan, Irak, Horasan, Fars [4]. Herat [5], - gezmiş, Çağatay dilini öğrenmeğe vakti müsait olmadığı halde yine mümkün mertebe çağatay edebiyatı okumaktan ve Çağatay dilini öğrenmekten geri durmamıştır. İranın XIX uncu asırda en büyük şairi olan ve her lisanı öğrenmeği seven Mirza Habibullah Kaani'den [6]; bizim muharrir Tahranda bulunduğu zaman, Çağatay dili dersleri almıştı. Nasraddin şahın; Mir Ali Şirin asarını okumak hevesi olduğunu anlayan Fetih Ali han; 1274 hicride (1857/8) Mir Ali Şirin asarında tesadüf edilen Moğol kelimelerini havi bir lügat kitabı tasnif etmek istemişti. Nihayet her kesin anlayabileceği ve sistem itibarile her kesin kavrayacağı bir Çağatay - Fars lüğatinin tasnifini bazı ricalin tavsiye etmesi üzere müsait zamanlarında dört sene bu lügat üzerine çalıştı. Lüğatin bu kadar gecikmesine sebep olarak muharrir, çok haklı olarak Mir Ali Şir'in eserlerinden misaller aramak yüzünden olduğunu kaydeder.

1278 Şabanında « Şubat 1862 » Merv'den avdeti esnasında Horasanda yani Meşhetde bulunurken çok ihtiyar olduğu ve bir çok hoş olmayan ah-

[1] F. 7, Cf. Rieu, Persian Cat. p. 722; كنجینه نشاط, Ms. O. Uuiv. 1068, ff. 15 v. 16 r, 238 v.

[2] F. 2 v.

[3] J. Thury de Teeend'en dahi bahsediliyor o, e, p. 221.

[4] F. 303 r, S. V. كز de Cahrum şehri zikir edilmektedir. Fakat orada bu isim yanlış olarak چهارم şeklinde yazılmıştır.

[5] در عهد شاهنشاه - F. 302 V. خرات in muhasarasına iştirak etmiş olmalıdır. مغفرو محمد شاه غازی رفتیم انجارا وچپوگردیم (خرات كرخ) den dokuz fersah musafededir.

[6] F. 7r. Kaani-Rieu, supplement N. 367

valden dolayı sıkıntılar içinde bulunduğu hâlde Horasan veziri Mirza Mehmet Astrabadinin teşviki ve yardımı sayesinde Fetih Ali han bu eserini ikmal ederek ismini (Lûgati Etrâkiye) koydu [1].

Bir tertip ve nizam dairesinde yazılmayan mukaddemede - Muharririn tercümei halî ve diğer yazılar bir birine karışmıştır - Türk; yani Çağatay fars dilleri mukayeseşi üzere Türk Fars lehçelerine, Türklerin ve Türk dilinin menşesine, Çağatay dilinin Çağatay tarafından kullanılmak için neşr edilmesine dair kısa ve ehemmiyetsiz kayıtlar; kısmen Mir Ali Şir'in eserlerinden ve kısmen Hontmir'in tarihi eseri olan (*Habibüs siyer*) inden alarak Mir Nizameddin Ali Şir'in kısaca tercümei halinden edebî istidadından, inşaat faaliyetinden bahsettiği gibi onun şii olduğunu dahi kaydetmektedir. Bundan başka Mir Ali Şir'in kaleminden çıkmış olup muharririn bildiği eserler sayılmaktadır. Bu listeyi burada tekrar etmek ehemmiyetten arî değildir. Çünkü bu isimler çok defa birbirlerini tutmıyorlar. Bizim muharrir bir yazmada Mir Ali Şir'in yigirmi yedi eseri olduğunu görmüştür [2].

Manzum âsar :

1 - Garaibüs-Sıgar.	} <i>Devavini erbaa yahut Çehari Divan</i>
2 - Nevadirüş-Şebap.	
3 - Bedayiül-Vasat.	
4 - Fevayidül-Kiber.	
5 - Hayretül-Ebrar.	} <i>Hamse</i>
6 - Ferhat ve Şirin.	
7 - Leylâ ve Mecnun.	
8 - Seb'âi Seyyâre yahut Destanı Behram Gür.	
9 - Seddi Sikenderi.	
10 - Destan Şeyh Sanan.	
11 - Mantıküt-Tayr yahut Lisanüt-tayr.	

Nesir :

- 12 - Târihül - Mülûk (F. 86 b. *Tevarihül-Mülûk*).
- 13 - Mahbûbül-Kulûp (*Sadinin Gülistanını taklit*).
- 14 - Hamsetül-Mütahayyirin.

[1] Yazmanın diğer sayfalarında da bu hususta yazılar vardır: f. 101 r, S. V. *بشمینه* ve f. 293 v S. V. *قیاساتى ایردى*

Fetih Ali hanın tercümei haline dair umum malûmat M. Belin-in kayıtlarından biliyoruz. Notice biographique et litteraire sur Mir Ali Chir Nevai etc. JA.V série,t. XVII, 1861 pp. 175-256, 281 - 357.

[2] F. 4; Thûry de 22 - O.S.P. 221; Belin (pp; 233 - 235) - 25, Veliaminof - Zernof, Dictionaire (pp. 10-11) - 16. Mirza Mehdi han da (*Reiea, Katalogae of the Turkish manuscripts*, P. 265) - 21.

- 15 - Mecalisün-Nefais.
- 16 - Nesayimül-Muhibbe.
- 17 - Münşiat (F. 87 v.).
- 18 - Nesrül Laâli Cenab Mürteza Ali, yahut Nazmül-Cevahir (F. 320 r).
- 19 - Aruz yahut Mizânül evzan (F. 190 r).
- 20 - İnşa (F. 110 v. - kitap).
- 21 - Vakfiye-i-ihlasiye (F. 32. r. *vakıf -namei- ihlasiye*, 217 v. *Risalei vakfiyye*).

Bundan başka bu listeye girmeyen fakat Thûry nüshasında 22 numara altında mukayyet bulunan Tarihül Enbiya vardır. sonra 22 - Siraeül Müslimin (F. 63 r) 24-Çehli Hadis (F. 291 r.) ve sonra bir takım müfredat, kıtaat, Tercii bent, Rübâi, Tuyuk, Sakî name, Mesnevi gelir ki bunlar belki büyük divanlarının yahut mesnevilerinin parçalarıdır.

Zikrolunduğu veçhile İrânın muhtelif eyaletlerinde ve hatta Türkiye mülhâkatında memuriyetle bulunan muharrir, her yerde Çağatay lûğati aramış fakat İranda bu gibi eddbiyatın azlığından olmalıdır ki ancak ihtiyarlığında - 61 yaşında idi - Mirza Mehdi hanım Sanklah lûgatini duymuştur. Bu yazmanın az nüshalarından birisini Tahranda Ağa Mirza Tagî Ali Abadi de bulmuş ve kitaptan istifade edebilmek için ancak üç gün müsaade alabilmişti. Bu kısa müddet zarfında dahi Fetih Ali han kitabı iyice tetkik etmiş ve onu şiddetle tenkit etmiştir. Halkın değil hattâ müntelap bir zümrenin bile bu eserden istifade edemeyeceğine başlıca delil onun bir kaç nüshadan ibaret kalmasıdır. Fetih Ali han bu sebepleri şöyle izah ediyor:

- A) Lûgatin, usulü arabî üzere tasnifi
- B) Esas olan üç adet sesli harfin açık olmaması
- C) Yazmada açık ve sağır harfler-dudak: b, p; dil: ç, c; boğaz: g,k- arasında fark olmaması. «Muharrir böyle bir farkın lüzumunu Mir Ali Şir'in fikrine istinat ederek yazmaktadır» [1].
- D) Mir Ali Şir'in eserinden misaller alınmaması [2].

Muharrir; Mirza Mehdi hanı ve onun eserini şiddetle tenkit ederek -

[1] F. 8 v; Mir Ali Şir'in bu kaideye riayet etmediğini Mirza Mehdi han kaydetmektedir. Rieu, Catalogue of the Türk. Manuscripts, p. 265.

[2] Britiş Müzeumda bulunan «Senklah» nüshasında biz bunun aksini görüyoruz. O nüshada Mir Ali Şirin eserlerinden her sahifesinde bir çok misaller alınmıştır. Rieu, İbidem, p. 266. Fetih Ali hanın elindeki «Senklah» m noksanlı bir nüsha olması muhtemeldir. Hattâ diyebiliriz ki muharririn elinde olan nüsha «Senklah» m Mehmet Huveyi tarafından geçen asrın bidayetinde Abbas Mirza için yazılan ve «Hulasai Abbas» serlevhasını taşıyan muhtasar nüshası idi. Bak: Pavet de Courteille, Dietionnaire, p. IV; Rieu Catalogue of the Turkish Manuscripts, p.266. Mamafi, muharrir misal almak hususunda verdiği katiyeti şu sözleriyle tahfif etmektedir.F.87. اگرچه چندان زوم ندارد ولی برصحت معنای لغت دلیل میباشد.

Yazmanın asıl lügati teşkil eden ve ff. 33 v.- 404 ihtiva eden kısım şöyle bir medhal ile başlıyor.

کتاب لغت موسوم بلغت آرا کیه که حضرت امیر نظام الدین علی شیر المتخلص به نوائی تالیفات خودرا بیست و یک جلد باین زبان بیان نموده العبد فتحعلی قاجار قزوینی جمع نموده آداب و معلومات ان در فهرست عرض شده بحمدک فتح ابواب المعانی نصیب ابنت کونکلوما فتح اولماق انی بسم اله دیکیل وقویغیل قدم.

Mir Ali Şir'in eserlerinde tesadüf olunan kelimelerin kâffesi bu lügate girdiği gibi kelimeyi değiştiren ve kelimeye başka bir mana veren lahikalardan hasıl olan türemeler de buraya girmiştir. İşte bunun içindir ki muharrir kelimenin esas kökünü alarak lügatte alfabe sırasını kelimenin ilk iki harfinde gözetmiştir. Aksi takdirde alfabe sırasına zikredilen lahikaların harfleri dahi girmiş olacak ve muharririn dediğine göre [1] bu az bilgiler için müşkülât menbaı olacaktı. Bu düşünce ile dir ki kelimelerin ilk harfleri üzerine lügat bablara ayrılmış ve sonra her babta ayrıca kelimenin ikinci harflerin alfabe sırası hiç gözetilmemiştir. Bundan başka muharrir ب ile پ; ج ile ح; ve ق ile غ harfleri arasında bir fark yapmamıştır. Her babın başlangıcında birinci harfin sırasında kitabın kenarında ufki olarak kırmızı mürekkeple babın ihtiva ettiği kelimelerin mikdarı gösterilmiştir;

658

عدد لغت باء، التازی والپارسی ششم و پنجا هشت میباشد. Ms: F. 88 r.

Yoklama esnasında ekseriyet üzere hesaplar doğru çıkıyor; ve kelimelerin mikdarı 7694 de baliğ oluyor. Görünüyor ki bu yazma, mütehassıs bir müstansih tarafından istinsah edilmiştir. Yoklamadan sonra görünen hatalar tashih edilmiş, yazılmayıp kalan harfler ve kelimelerdeki eksiklikler metinde yahut kitabın kenarında ikmal edilmiş ve bazı yerlerinde tekrar edilmiş kelimeler ve izâhatlar ufki bir çizgi ile çizilmiştir ki bu her halde müstensihin değil muharririn yaptığı bir iştir. Kısası, kitap istinsah edildikten sonra dikkatle ve ihtimamla gözden geçirilmiş ve kanaat bahş bir şekle konmuştur. Şimdi bir sual karşısında bulunuyoruz: Bu kitabı kim tashih etti?

Kitabın kenarlarında yapılmış olan bir çok kaytlar vardır. F. 218 v. ve 219 r. sayfalarında bu kaytları yapan muharrir kendine «kemterini mü-sannif» demektedir. Binaenaleyh, bu lügatin son müsahhihi lügat sahibi olan Fetih Ali Kaçar olması ağılebi ihtimaldir; ve bu da bizim elimizdeki yazmaya hususı bir kıymet vermektedir. Lügatin kıymeti, telaffuzun doğru verilmesini te'min etmekle olur. Burasını iyi anlayan muharrir, kendi dediğine göre [2] kelimelerin doğru ve açık olmasını te'min için bütün kuvvetini sarf etmiştir.

[1] Ff. 10 r. - 11 r.

[2] F. 12 r.

Kıraatı Arap işaretleriyle - matres lectionis - te'min ettikten başka her kelimeden sonra bilâvasıta bu işaretlerin isimlerini tekrarlamış ve şark lügatlerinde âdet olduğu veçhile kelimeyi ihtiva eden harfler Ebcet usulü üzere tasrih edilmiştir.

Sesli harflerin kaidesi şöyledir.

A - آ, ا Meselâ: آراغان, آتلار (28 v);

Â - ا, آ, ا Meselâ: آراغان (33 v);

E - ا, ا, ا Meselâ: ایرکاک (82 v) دیکرمن (213 r);

İ - ا, ا, ا Meselâ: ایرک (32 r) دیریم (213 r);

O } Meselâ: اوغور (44 v) بولغای (110 r) کورکالی (318 v) کوردی (318 v);

Y } Meselâ: بوغرا (109 v) اویغور (59 v) کون (319 r).

Senklah da tefsir edilmeyip kalan bir kaç lügati, bizim muharrir, Mirza Mehdihanın bir kabahati telakki ettiği halde [1] kendisi de, itiraf ettiği veçhile [2] bir kaç lügati kitabında izah edememiştir. Bu lügatleri mahallerinde yazarken şu gibi mülâhaza ile iktifa etmektedir:

بئی دایم چه معنی دارد هر کس فهمید بنویسد، یقین ندارم چه معنی دارد

Kelimeler şunlardır: آجار (26 v), اولتا (54 v), ایدور (86 r), ابالیغ (91 r), bu kelimenin üzeri kırmızı mürekkeple çizilmiştir. چاپون (9 r, 187 v.) سنایین (227 v) ve قادیچی (272 r).

Bu anlatılmayan kelimelerin izah edilmesi hususunda muharririn daveti üzere bizini elimizdeki nüshayı okuyanlardan biri « قادیچی » kelimesi karşısında şöyle bir derkenar yazmıştır.

الحاج محمد رضای شادلو عرض می کندم قادیچی یعنی بنده سیازر خرید

Arabi ve Farsî kelimelere gelince; muharrir bunlardan Mir Ali Şir'in eserlerinde tasadüf edilenleri lügatine ithal etmiş ve bu yüzden mazur olduğunu göstermek istiyormuş gibi her defasında bu kelimelerin yanında şu yolda bir kayıt yapmıştır [3].

لغت عربی «رسمی resp» است چون در تالیفات حضرت امیر بود بقلم آمد

Fakat bilmediğindenmi yoksa dikkatsizliktenmi bu gibi kelimeleri ayırmak usulüne her daim riayet etmemiştir [4].

Muharrir bilhassa Çağatay diline girmiş olan Moğol kelimelerine fazla

[1] F. 9 r.

[2] F. 12 r.

[3] Meselâ: s. v. اعراض - F. 66 r, ثقبه - F. 81 v, دو آشامه - F. 211 v; 183 r - چاربالش

[4] Meselâ: جوغ - F. 195 v, ماله - F. 332 r, هزیر - 348 r.

dikkat etmiştir. Arapça ve farsça kelimelerin aksine olarak, muharrir, lügatine; Mir Ali Şir'in eserlerinde tesadüf olunan Moğol kelimelerini ithal etmekle iktifa etmiyor, ileride, Çağatayca'da tesadüf edilen Moğol kelimelerinden bir lügat tertip etmek maksadile [1] bildiği umum Moğol kelimelerini lügatine alıyor. Fetih Ali Hanın lügatında kaydettiğimiz ikiyüze yakın Moğol kelimesinden yirmi den fazlasına, bildiğimiz Çağatay dili lügatlerinde tesadüf olunmuyor.

Mir Ali Şir'in eserlerinde tesadüf edilen fiil köklerinin umum değişme şekillerini lügatine almakla ve eserinin bizim noktai nazarımızca çokta lüzumlu olmadığı halde hacmini $\frac{1}{3}$ büyütmeyle muharrir, bu eseri Çağatay diline merak eden herkesin anlaya bilmesini te'min etmek ve Çağatay dilinde olan fiillerin tasrif şekillerile her okuru âşma etmek fikrile hareket etmiştir.

Fetih Ali han kitabını yazarken hangi eserlerden istifade ettiğine dair bir hüküm vermek güçtür. Muharrir kitabının hiç bir yerinde herhangi bir mehazdan istifade ettiğine dair bir şey yazmıyor. Eğer kitaba yazdığı mukaddimesine inanmak icap ederse, kısa, bir müddet, Mirza Mehdi hanın [2] «Şenkla»nın Mehmet Huveyni tarafından ihtisar edilmiş nüshasını görmüştür.

Fetih Ali hanın lügatindeki misaller ile bizim elimizde bulunan lügatlerdeki [3] misalleri karşılaştırdığımız zaman görüyoruz ki, muharrir misallerle teyit ettiği kelimelerde tam orijinal oluyor; diğer kelimeler ise, muharririn dediğine göre [4] iki bin kadardır ki, az bir miktarı müstesna, kelime be kelime diğer mehazlara mutabık kalıyor [5].

Kelimelerin manasını izah etmek için, yukarıda da kaydolduğu vehile ekseriyet üzere fazla cömert davranmış ve birçok mühtelif tefsirler vermiştir [6]. Diğer taraftan ise bazı kelimelerin bilhassa misallerle te'yit olunmayan kelimelerin tefsirleri azdır [7].

[1] F. 10 r.

[2] J. Thûry, o s., p, 218, bunu kat,i olarak söylüyor.

[3] Başlıca Pavet de Courteille,nin lügatı.

[4] F. 12 r.

[5] Meselâ: F. 27 v. - آوت = Pavet de Courteille, P. 32, F. 297 v. قيزول، قيزول، بيلسا بالچيغ = Pavet de Courteille, P, 448.

[6] Meselâ: s. v. تال - 135 r. v. قوش - 283 r, قىلاو - 297v. Muharririn قاسيغ kelimesine dair verdiği şu misali lügatmda tesaduf edilen yekâne bir garibe olmak üzere nakil ediyoruz. F. 268 r, s. v. قاسيغ — قاسيغ تهيگه — قاسيغ ديا حاكم خودرا و نیز اهاى يكي ديا حاكم خودرا قاسيغ كوئند

Muharrir burada Meksika, Cenubî ve Orta Amerika yerlilerinin Başbuğu «Kazik»den bahsediyor galiba.

[7] Meselâ : چين - f. 200 r, -ول - F. 236 r, كوز - F. 309 v.

Büyük bir Çağatay edibi olmak dolayısıyla Mir Ali Şir'in eserlerinden delilli misaller almağa fazla ehemmiyet veren Fetih Ali han, lüğatinin tahminen $\frac{3}{4}$ bu muharririn eserlerinden aldığı misallerle doldurmuştur. Misaller en fazla Mir Ali Şir'in *Devavini Erbaa*'sından alınmıştır. Bundan sonra *Hamsesi* gelir. Nesirlerden en çok misal *Mahbûbül-Kulûp* ve *Tarihül-Mülûk* ten alınmıştır. Muharrir çok defa bir misal ile ıktifa ediyorsa da bir çok kelimeler iki, üç ve hatta dört misal ile izah edilmişlerdir. Kelimeleri böylece bir çok misallerle izah etmek isteyen fakat bu misallerin hepsini Mir Ali Şir'in asârında bulamayan muharrir, diğer Çağatay ediplerine de müracaat etmiştir ki, bunların başında Mir Ali Şir'den sonra Çağatay ediplerinin en büyüğü olan Lutfi [1] gelmektedir. Bizim muharrir kendi muhammesleri ve müseddesleri için [2] Lutfi'nin gazellerinden ıktibas etmekten çekinmemiştir.

Bundan sonra bizce malûm olan bütün Çağatay edip ve şairlerinden: Mir Haydar (Telbe), Babür (Tarihi Babürî), Babür Mirza (şüirleri), Sultan Hüseyin Baykara, İskender Mirza [3] Bannaî Kemalî [4], Ubeyt han [5], Fuzulî, Molla Sakî (Gül ve Nevruz) [6] dan misaller almaktadır. Çağatay ediplerinden lazım olduğu kadar misal bulamayan muharrir, Acem şair ve müverrihlerine müracaat ediyor, ve en fazla Hontmirin (Habibüs - Siyer)inden ve sonra Şerefeddin Ali Yezdî-nin (Zafernâme)sinden misaller alıyor. Bunlardan sonra Tarihi Vessaf, Şeyh Nizamî, Celaleddin Rumî, Firdevsî, Hafız, Şeyh Sadi, Cami, Hakânî, Kaânî, Fetih Ali Han Kâşanî Ascadı, Tali-i-Haravî, Şeyh Tabarsî «tefsir», Tarihi Ekberî, Nazımüt - Tevarih, - Hayatül - Hayvan [7] ile bir kaç ta isimsiz misal almaktadır. Fakat bütün bunlara rağmen yukarı da da kayıt edildiği gibi iki bine yakın kelime misalsiz kalmıştır.

Fetih Ali han, lüğatinde mutad olan ismi cinslerden ve onların ehemmiyetinden başka, bir sıra coğrafi malumat vermektedir. Onun eseri yeni ve eski Orta Asya coğrafyasına dair kıymetli materyalleri ihtiva ettiğinden nadir bir coğrafya lügati olduğunu J. Thüry [8] heyecanla kayıt etmiştir. Bu lüğatin ihtiva ettiği coğrafi ve diğer malumatlar dolayısıyla biz J. Thüry'nin bu fikrine iştirak etmiyor isek te; lügatte her keşçe malûm olan coğ-

[1] Lutfi'nin divanından ve «Gül ve Nevruzundan misaller» alınmıştır.

[2] FF. 70 v, 215 v, 247 r, 274 v, 307 r, 376 v.

[3] F. 33 v, İn margine.

[4] F. 97 v.

[5] FF. 221 v, 266 v.

[6] F. 253 v.

[7] F. 61 r.

[8] O, c. p; 222.

rafya isimleri [1] meyanında bazı az malûm olan isimler dahi olduğunu kayıt edelim:

- 31v — آی توغدی - ... نام محلی از بلوکات کابل
 35v — اقزای - نام ولایتی است از بلاد قیریم مسکن تاتاریه
 38r - 39v — اوبا - قصبه از توابع هرات
 50v — اولنک - نام محلی مابین قندهار و کابل که مسکن طایفه هزاره میباشد
 65v — ایپا قوروغی - قصبه از سمر قند
 82v — ایلان اوتی - نام محلی از توابع سمر قند
 962v — بابیز - محرف بادغیس است
 400v — یول کورپی - پلی باشد مابین ولایت خوار و سمنان مرحد عراق و خراسان

اوتوز, r 44 - اورامیش . Lügatte bir çok Türk ve sair kabail isimleri vardır .
 74 r. gibi. ایشتك - 206 r; خليج - 241 v; سيبكى - 249 v; شيباق - 40 r; ايكي

Lügatte en fazla malumat Kaçar kabilesi tarihine dair verilmiştir (263rv).

Türk-Moğol uruğlarına dair ekseriyet üzere menkabevî olan tarihî ve coğrafi malumattan başka lügatte, bir çoğu malum olan yine bu Türk uruğlarına dair meraklı etnoğrafi malumat vardır, meselâ : 63 r.- Sofra âdetlerine dair.

درايل چغتای رسم چنان است یا صرغ یا کو سفند یا بره: ایل چغتای یا امثال ان که پخته می شود
 میر مجلس چنانچه بخواد شخصی از راه التفات خصه بدهد باید بالهای آن در سر طعام باشد اگر
 بال اورا التفات نکنند از سایر اعضای مطبوخ التفات بشود مثل اینست که هیچ التفات در حق آن
 شخص نشده است و آن میر مجلس را خسیس و لثم می شمارند و بان طعام التفاتی. و اعتنائی نمی کنند؛
 150r - 148r — توره s. v. . . و این شعراست برقوانین ترک و آن چنان است که چون
 در مجلس شراب بکسی پیاله دهند اگر بچکد بترجان آن نه پیاله دیگر بدهند و اگر بر یزدی پیاله
 می دهند؟

303r — كزك s. v. : در مجلس توره ها که شاهزادگان باشند و غیره رسم چنان بوده
 هر کس که از مجلس شراب بیرون می رفته از كزك که مزه باشد چیزی برمی داشته بر سر خود می
 گذاشته و می رفته ؟

Türk uruğlarının düğün şarkılarına dair:

50v — اولنک s. v. . . يك نوع سرو دیت که در میان اتراك می خوانند و آن در عروسها
 در جمله عروس دختران در وصف داماد تصنیفها خوانند و در خانه داماد برقص عروس را و او می داوند؛

Cenazenin tabutuna kara badem konulmasına dair eski bir âdet:

274v — قرابادام s. v. : در قدیم رسم بوده شخصی که فوت می کرده در میان تابوت بالای
 جنازه آن شخص بادام سیاه می گذاشتند [2].

267 v. - حقچاق, r 97 - بادغیسی, r 29 - آمو, v 27 - آلبلیغ, v 19 - آتل [1]

[2] Ms. گذاشتن

Matem için boyuna kara keçe bağlanmasına dair:

274r — قراکیر s.v. : در مغولیه و آتراك ترکستان رسم بوده درعزای
323r — کیز s.v. : 274 v خویش و تبار عدسیاه از کردن آویزان میگردند و اورا
قراکیر کویند.

Türk uruğlarında çağırma lûgatlerine dair:

چایناماق : s.v. - 187v ve اوران : s.v. — 44v - 45r - 63r

Elimizdeki yazma, iki makale ile bitmektedir ki, bunlardan biri (405 r- 407 v) Mir Ali Şir'in eserlerinde tesadüf olunan fakat Mirza Mehdi han tarafından izah olunamayan bir kaç kelimenin tefsiri ve bir kaç yüz farsça (408 r.- 418 r) kelimeden ibaret olan listedir.

Muharrir bu listeyi Mir Ali Şir'in «*Devavini Erbaa*»smda bulmuştur. Bu listenin Mir Ali Şir tarafından yapıldığına ve bunu yapmaktan maksat da *Devavini - Erbaa*'nın okunmasını teshil etmek için olduğuna kanidir. Aynı nesih ile yazılmış olan bu liste muharrir tarafından tetkik edilmemiştir. Aksi takdir de bu Farisî kelimeler arasına girmiş olan Moğolca «*yam*» (F. 418 r) kelimesini buradan hemen çıkarırdı.

Fetih Ali han Kazvini'nin son derece ihtimam ile yazdığı bu eser uzun senelerin mahsulü olup J. Thury ile birlikte biz de onu Çağatay dilinde yazılan lûgatlerin en iyilerinden birisidir diye kabul ediyoruz.

Rusça'dan Türkçe'ye ceviren : *Aptullahoğlu Hasan*